

תורכיה של ה-AKP ויחסיה עם ישראל

**אהוד טולידאנו
אוניברסיטת תל אביב**

נובמבר 2010

תוכן עניינים

2	הקדמה
4	תפישותיה העיקריות של ממשלת ה-AKP
13	הערכת-ביניים : מדיניות הפנים והחוץ של ה-AKP
18	יחסי ישראל-תורכיה
24	המלצות

הערה לגבי איות וביטוי שמות תורכיים

כל השמות והמושגים שמקורם בשפה התורכית תועתקו לעברית מנוקדת, כדי לאפשר את ביטויים הנכון, ובסוגריים ניתן האיות בתורכית מודרנית באותיות לטיניות. ככלל, הביטוי הזר לקורא העברי ניכר בעיצורים הבאים: c = ג' ; ç = צ' ; ş = ש ; ğ = לא מבוטאת בשמות המופיעים בסקירה זו, ולכן Erdoğan = אֶרְדּוֹאֵן, Davutoğlu = דַּבוּטְאוֹלוּ ; ö = כמו בצרפתית eu ; ü = כמו בצרפתית i = 1 ; u ללא נקודה = כמו ה-i במילה האנגלית birth.

הקדמה*

מאז שלביה הראשונים של הקדנציה השנייה של ממשלת AKP (*Adalet ve Kalkınma Partisi*) בראשות רֶגֶפֶּ טַיִיֵּפֶ אֶרְדּוֹאן (Recep Tayyip Erdoğan), ניכרת התנהלות שונה ביחסי החוץ של תורכיה ובמיצובה הגיאו-אסטרטגי, גלובלית ואזורית. חלק ממגמה זו בא לידי ביטוי בביקורת הולכת וגוברת על מדיניותה של ממשלת ישראל ודירדור היחסים בין שתי המדינות. החמרה מיוחדת נרשמה בעקבות מבצע "עופרת יצוקה", ולאחרונה כתוצאה מאירועי המשט לעזה. בד"כ, את המגמה האנטי-ישראלית הבוטה והמתקשרת מוביל ראש הממשלה ארדואן, אך מקובל להניח כי האידאולוג העיקרי מאחורי מדיניות החוץ החדשה הכוללת הוא שר החוץ אַחְמֶט דָּבוּטֹאֻלוֹ (Ahmet Davutoğlu).

במהלך השנה האחרונה, עסקה קהיליית ההערכה בארץ ובעולם במתרחש בתורכיה פנימה ובהשלכות שיש לתהליכים המתפתחים בה על מדיניות החוץ של אנקרה.¹ בין היתר, נידרש לסוגיות אלה גם המכון למחקרי בטחון לאומי (INSS) במספר הזדמנויות, שסקרו את הזירה הפנים-תורכית ואת ניסיונותיה של ממשלת ה-AKP למצב מחדש את תורכיה במזה"ת, באזורים סמוכים, ובמישור הגלובלי.² מרבית החיבורים שנכתבו במסגרת הדיון המחודש ב"תורכיה החדשה" המתהווה וצומחת לנגד עינינו מספקים הערכות ראויות ומרתקות, למרות שרובם ניזונים מחומרים חיצוניים-מישניים ונשענים על בחינת הנתונים בכלים המקובלים בניתוח אסטרטגי, במדע המדינה וביחב"ל. למעט הערכות שפירסמו חוקרים תורכיים—וכאלה נכתבות באופן שוטף ע"י מספר גופי מחקר באנקרה ובאסתנבול—הרי שרק בודדים מתבססים על חומר גלם בתורכית ומתוך תורכיה עצמה, ולכן הם "חיצוניים" בגישתם. החומרים הפנימיים חיוניים לייצור הערכה השואבת תובנות מן התרבות הפוליטית התורכית ומהבנת התהליכים החברתיים-פוליטיים המתרחשים בתורכיה.

לפיכך, הסקירה הנוכחית מבקשת להשלים את הפער החברתי-תרבותי בניתוחים הקיימים, ולהציע ראייה שעיקרה פנים-תורכית. ניתוח זה מבקש להשיב על שאלות כגון: כיצד חוֹנָה הציבור התורכי—על קבוצותיו ושכבותיו—את השינויים העוברים על ארצו בעשור האחרון? על מה נסוב הדיון הציבורי הפנימי? כיצד מבטאים המשתתפים בשיח הציבורי את עמדותיהם? והאם ניתן להצביע על הכיוונים האפשריים להמשך ההתפתחויות הנִחְזָזות כיום והנובעות מהשינויים החברתיים-כלכליים המתרחשים בתורכיה?

את דבריי אערוך עפ"י הנושאים הבאים: תפישתה הכוללת של ההנהגה התורכית הנוכחית והביקורת עליה מבית ומחוץ, תוך העמדת הויכוח בהקשרים ההיסטוריים של התפתחות החברה התורכית בעשור האחרון; הערכת הביצועים של ממשלת ה-AKP; דיון במערכת יחסי ישראל-תורכיה והמשבר אליהם נקלעו לאחרונה, תוך בחינת האופן בו נתפשת ישראל בציבוריות התורכית וראיית מיקומה בתרבות הפוליטית כיום; לבסוף, תוצענה מספר המלצות לאור הערכת המגמה הנוכחית ביחסים בין שתי המדינות. בכל אלה, המִמָּד שידגש הוא זה הנובע מבחינה **פנימית** של התרבות והחברה בתורכיה, כפי שמבטאים זאת התורכים עצמם—פוליטיקאים, אנשי תקשורת, אנשי אקדמיה—**בשפתם ובאמצעי התקשורת שלהם**, שאינם מיועדים לתצרוכת זרה ולקוראי אנגלית.

* ברצוני להודות לשרון ברלי, אשר קראה את טיוטת הסקירה בקפדנות והעירה עליה הערות מחכימות, ששולבו בנוסח הסופי.

¹ לדוגמה, שנים מהבולטים במסמכי ההערכה שפורסמו ע"י גופי מחקר חשובים בעולם: Turkey and the Middle East: Ambitions and Constraints, Europe Report N°203, 7 April 2010; Transatlantic Academy, Getting to ZERO: Turkey, Its Neighbors and the West, Washington, DC, 2010.

² ראו למשל: גליה לינדנשטראוס ועודד ערן, "גשר על מים סוערים: מעורבות טורקיה במערכת האזורית והבין-לאומית", מתוך שלמה ברום וענת קורץ (עורכים), **הערכה אסטרטגית לישראל 2009**, 73-82, ת"א: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2009; גליה לינדנשטראוס, **גישור והידברות: פרדיגמה חדשה במדיניות החוץ והביטחון של טורקיה והשלכותיה על ישראל**, מזכר 104, ת"א: המכון למחקרי ביטחון לאומי, יוני 2010.

תפישותיה העיקריות של ממשלת ה-AKP

אין חולק על כך שמעמדה המחוזק של תורכיה ניבנה במהלך העשור האחרון, וכי הוא נתמך במידה רבה ע"י צמיחה כלכלית חסרת תקדים ומרשימה ביותר בקנה מידה עולמי.³ הכלכלה התורכית נמצאת כיום במקום ה-16 בעולם מבחינת התמ"ג, צמיחתה השנתית (ברבע האחרון 11.4% בקצב שנתי) הינה שניה רק לזו של סין⁴ (ובחישוב שנתי שלישית אחרי הודו), אם כי התמ"ג לנפש עדיין נמוך יחסית למדינות ה-OECD, ובודאי שיחסית לאיחוד האירופי (קצת פחות משליש מהתמ"ג לנפש של ישראל). העליה המשמעותית ברמת החיים ממנה נהנות שכבות רחבות בתורכיה ניכרת לעין כל מבקר ומשקיף, וההתפלגות עפ"י עשירונים הינה שיוויונית יותר מאשר ברבות מן המדינות המפותחות.

תהליך עיור מואץ בעשור וחצי האחרונים הביא למהפך של ממש בחלוקה בין העיר לכפר, כאשר 75% מתושבי המדינה מתגוררים כיום בערים, בעוד שרק 25% מאכלסים את הכפרים. לפני השינוי הדרמטי הזה, 25% התגוררו בערים ו-75% בכפרים. חשוב להבין כי האוכלוסיה שעברה לערים משנה את אופיה ונמצאת בעיצומם של תהליכי מודרניזציה חברתיים-תרבותיים וכלכליים, המעלים את רמת ההשכלה, רמת ההשתתפות בחיי הכלכלה, ולא פחות משמעותי—את רמת ההשתתפות בחיים הפוליטיים. תהליכים אלה—גם משום שבמידת-מה החדירו לעיר מרכיבים של תרבות כפרית-אנטולית—איפשרו את המהפך הפוליטי שהעלה בנובמבר 2002 את ה-AKP לשלטון (עם 34% מהקולות), ועוד יותר מכך—החזירו ב-2007 את המפלגה לכהונה נוספת (עם 47% תמיכה), אשר היקנו לה עפ"י שיטת הבחירות התורכית (אחוז חסימה של 10%!) רוב של שני שלישים בפרלמנט (TBMM). עם רוב זה יש למפלגת השלטון היכולת לשנות את החוקה, ובאמצעותו גם בחרה באחד מראשיה, עבדוללה גול (Abdulla Gül), לנשיא הרפובליקה.

ללא צורך בשותפים קואליציוניים, וכאשר תיקי רה"מ, שהב"ט ושה"ח בידיה, פנתה ממשלת ה-AKP בקדנציה השניה שלה למהלכים רחבי היקף בזירות הפנים והחוץ. מהלכים אלה נועדו להביא לשינוי מהותי באופיה של מדינת הלאום הפמאליסטית תחת הכותרת "ההפתחות הדמוקרטית" (*Demokratik Açılım*), שעיקרה כוון לענייני פנים בוערים (פירוט בהמשך), אך נילוה אליו גם מיצוב מחודש של תורכיה במישור הבינ"ל והאזורי. בקדנציה השניה, חשה ה-AKP שהיא נהנית מתמיכה ציבורית רחבה, שיש ביכולתה לייצב את המערכת הפוליטית ולהרחיק אפשרות של התערבות הצבא לשינוי השלטון, וכי הגיעה העת להטביע את חותמה על תורכיה של פנים ושל חוץ גם יחד.

ראוי להדגיש, כי על אף המרכיב הדתי-אסלאמי במפלגה שמרנית זו, הגרעין הקשה של יוצאי מפלגות העבר האסלאמיות (*MNP, MSP, Refah, Fazilet*) הינו קטן יחסית ואינו קובע את הטון וכיוון המדיניות (המרכיב היותר דתי הקים את מפלגת ה-*SP (Saadet Partisi)*, בעוד השמרנים המתונים הקימו את ה-AKP, כל זאת לאחר הוצאתה מחוץ לחוק של מפלגת ה-*Fazilet*). לכן, הטענה האסלאמיסטית המועלית תכופות כמניע העיקרי להתנהלותה של המפלגה אין בה כדי להוות הסבר-על לכל מהלכי הנהגתה.

מדיניות החוץ התורכית של ממשלת ה-AKP עוצבה עפ"י תפישת עולמו של אחמט דבוטאולו, מי שהיה יועצו המדיני הבכיר של ארדואן עד מאי 2009, ומזה יותר משנה משמש כשה"ח התורכי. ארדואן עצמו, יש להדגיש, אינו הוגה דעות מעמיק בתחום היחסים הבינ"ל,

³ הנתונים הכלכליים-חברתיים שנעשה בהם שימוש בסקירה זו מתבססים על: Güven Sak, *Turkey's regional integration: Is it economic transformation or shift of axis?* Lecture delivered by the Director of TEPA (Economic Policy Research Foundation of Turkey), 6 May 2010, Tel Aviv.

⁴ נתון זה מופיע ב: Landon Thomas Jr., "Turning East, Turkey Asserts Economic Power," *NYT*, July 5, 2010.

ולא היתה לו השקפת עולם מגובשת בענייני חוץ עם הגעתו לשלטון. כפוליטיקאי מיומן ונואם כריזמטי, מתלהם ומשתלח, רה"מ הנוכחי הוכיח את יכולתו הרבה בענייני פנים, בהבנת האלקטורט התורכי, ובאיבחון הלכי הרוח משתנים בקרב הציבור. בזכות יכולות אלה, כמו גם בשל התרסקותה של המערכת הפוליטית הכמאליסטית, על מפלגותיה הישנות, המפוצלות והמושחתות, הצליח ארדואן לזכות בתמיכת האליטות הכמאליסטיות הישנות. רק כך עלה בידו לשבור את תקרת הזכוכית שחסמה סביב כרבע מהקולות את כל המפלגות האסלאמיות אשר קדמו ל-AKP ולהגיע לשלטון בפעם הראשונה בסיוען של האליטות המודרניות. אלה לא ראו בו וב-AKP איום על חילוניותה של הרפובליקה, אלא סיכוי לשבור את ההגמוניה הכמאליסטית, ולנקות את מוסדות השלטון מנגע השחיתות שפשה בהם.

ואכן, במהלך הקדנציה הראשונה, עמדו ארדואן ומפלגתו במרבית הציפיות. אומנם לקראת הבחירות האחרונות צפו החששות הקמאיים "מכוונתיהם הניסתריות" של "האסלאמיסטים", אך עדיין, השיפור במצב הכלכלי, ניקיון הכפיים היחסי של המימשל, והתייצבותה של המערכת הפוליטית, הביאו את הציבור המשכיל והמערבי לשוב ולתת את אמונו ב-AKP. החיזוק שהעניקו אליטות אלה למפלגת השלטון בבחירות של 2007 כבר קיפלו בתוכו תקוות נוספות לקידום הדמוקרטיה התורכית ע"י חיזוק חופש הביטוי, שלטון החוק, והגבלת כוחו של הצבא. אולם מאז, החלה הממשלה לנקוט צעדים שגרמו לציבור זה להעריך מחדש את החלטתו, מצב הנמשך עד ימינו אלה, כאשר סיקרי דעת הקהל מצביעים על החלשות התמיכה במפלגת השלטון, עליית התמיכה במפלגות האופוזיציה מימין (MHP) ומשמאל (CHP), והתגברותה של הביקורת הציבורית על מדיניות הפנים והחוץ של הממשלה.

ימים יגידו אם אכן הולך ומתגבש איום ממשי על יכולתה של ה-AKP לנצח בבחירות המתקרבות, האמורות להתקיים במאי 2011. משאל העם, שאישר בספטמבר 2010 (58%-42%) את השינויים בחוקה של 1980, היווה—כך נראה על אף טענות תומכי ה-AKP—מבחן חלקי בלבד למעמדה של המפלגה בציבור, מכיוון שמרבית השינויים (הגבלת כוחו של הצבא בפוליטיקה, פתיחה מסויימת של מערכת המשפט לגורמים שעד כה לא היתה להם דריסת רגל בה, ועוד צעדים העולים בקנה אחד עם התניות האיחוד האירופי מול תורכיה) מקובלים על רוב הציבור, כולל האליטות הישנות שהעבירו בחלקן את תמיכתן ל-AKP. סביר להניח כי המפלגה תמשיך להיות הגדולה בפרלמנט התורכי, אך עולה ומתחזקת האפשרות כי היא תזדקק לתמיכת מפלגה אחת נוספת לפחות כדי להקים קואליציה שלטונית. כל אחד מן השותפים הפוטנציאליים במקרה כזה יעמיד הן את מפלגתם של ארדואן וגול והן את השותפה-בכוח בפני הצורך בפשרות קשות, מצב שעשוי לערער את היציבות הפוליטית ממנה נהנית תורכיה בשנים האחרונות.

החלשות מעמדו של הצבא בפוליטיקה התורכית ניכרת בעליל. חלקה נובע מלחצי האיחוד האירופי להנהגת רפורמה שתצמצם את יכולתו של הצבא להתערב בענייני המפלגות, התערבות שהתרחשה ישירות בהפיכות של 1960, 1971 ו-1980, ובאופן עקיף ב-1997, במה שמכונה "ההפיכה הפוסט-מודרנית", בה גרם הצבא מאחורי הקלעים, וללא פיזור הפרלמנט, לפילתה של ממשלת נגימטיין ארבקאן (Necmettin Erbakan), מנהיג המפלגה האסלאמית MSP. אחד הניסיונות האחרונים להתערב במהלך פוליטי התרחש ב-24 באפריל 2007, כאשר מפקדת הצבא שיגרה הודעה לעיתונות, שהועלתה לאתר האינטרנט שלה (ההודעה זכתה לשם *E-Muhtıra*). ההודעה הדגישה את מחויבותה של תורכיה לערכי הכמאליזם החילוני ונועדה להזהיר מפני בחירתו (ע"י הפרלמנט) של עבדוללה גול לנשיא הרפובליקה. שנתיים לאחר מכן, בתוכנית טלוויזיה, קיבל על עצמו הרמטכ"ל בעת פרסום ההודעה, ביוקאניט (Büyükanıt), את האחריות לנוסח ההודעה. התנגדות הצבא למועמדות גול הניעה את ה-AKP לפזר את הפרלמנט ולהכריז על בחירות מוקדמות, אשר בהן זכתה המפלגה לניצחון מוחץ. בעקבותיהן, גול אכן נבחר לנשיא.

הרגיעה הפוליטית שנבעה מהצלחותיה האלקטורליות של ה-AKP, והממשלות היציבות שהקימה, הפכו את התערבות הצבא בלבתי לגיטימית לא רק בעיני ארה"ב ואירופה, אלא בעיקר בעיני הציבור התורכי. לכך היו סיבות ערכיות שנבעו מהנחלת ערכים דמוקרטיים עקב תהליך ההרמוניזציה עם האיחוד האירופי, אשר האיץ את תהליכי בניינה של חברה אזרחית בתורכיה, וזו סירבה לקבל את המשך מעורבות הצבא בפוליטיקה. לכך יש להוסיף את חשיפת שני ניסיונות ההפיכה שנכשלו (פרשות Balyoz ו-Ergenekon), עפ"י האישומים המתבררים עתה בביהמ"ש. בתיקים אלה נעצרו עשרות קצינים בכירים ביותר, וכתבי אישום חמורים הוגשו לאחרונה נגד רבים מהם. צעדים אלה העמידו את הצבא ומפקדיו מחוץ לפוליטיקה, והפכו את מעורבותם בה בלבתי לגיטימית. הרקע התרבותי-פוליטי הוא של תיאוריות קונספירציה רווחות, על-פיהן קיימת בתורכיה "תת-מדינה", או במינוח השגור "מדינה עמוקה" (שמתחת לפני המים), *Derin Devlet*,⁵ לה שותפים גופי הביטחון, המנגנון הבריורקטי הבכיר ומערכת המשפט החוקתי. "תת-מדינת" זו פועלת עפ"י קוד של נאמנות מוחלטת לכמאליזם ונגד מוסדות המדינה הניבחרים, כאשר אלה סוטים מדרך זו עפ"י תפישת "מנגנוני החושך". עם זאת, קיימת טענה לפיה ה-AKP השתלטה על מנגנוני המשטרה ואף על "המוסד" התורכי (MIT), הכפוף מזה מספר שנים ישירות לרה"מ, וראשו הוא מעין מנכ"ל במשרדו של זה.

הדרמה האחרונה עד כה ביחסי הצבא וממשלת ה-AKP התחוללה בשבוע הראשון של אוגוסט 2010. לאחר מאבק קשה בין הפיקוד הצבאי העליון לבין הנשיא ורה"מ בגין סבב המינויים הבכיר בצבא, הושגה פשרה, שעיקרה ויתור המטכ"ל התורכי לדרישות הדרג המדיני, במהלך שנראה על פניו כשינוי מהותי במעמד הצבא מול הפוליטיקאים.⁶ המחלוקת התגלעה סביב קידום בתפקיד של שלושה גנרלים, אשר שניים מהם נקשרו לפרשת אָרְגָנְקוֹן שהוזכרה לעיל, ואילו השלישי נתקל בֶּטוֹ של עבדוללה גול עקב פגיעה סימלית קשה במעמד רעיית הנשיא המופיעה בציבור כשראשה מכוסה. הגנרל אסלאן גוֹנֵר (Aslan Güner), המשמש כסגן הרמטכ"ל, עמד בשורת מקבלי הפנים של הנשיא, שהיה אז בביקור רישמי בצבא ב-19 בספטמבר 2007. משהבחין כי רעיית הנשיא מתלווה אליו כשראשה מכוסה בצעיף איסלאמי מסורתי, פרש משורת הטקס כדי להימנע מללחוץ את ידה (ראו תמונה להלן), ובכך להעניק הכרה צבאית-כמאליסטית למה שהפך יותר מכל לסמל הדתיות במרחב הציבורי בתורכיה. גוֹנֵר לא קודם, איפוא, לתפקיד מפקד כוחות היבשה, וכך אף עוקב קידום של שני הגנרלים האחרים.

הגנרל גוֹנֵר עוזב את שורת מקבלי הפנים כדי להימנע מלחיצת ידה של רעיית הנשיא גול

Photo: Fahir Arıkan / *Hürriyet*, Turkey, September 20, 2007

⁵ דוגמה מוחשית ניתן לכך ניתן למצוא באתר המוקדש כולו לתיאוריה קונספירטיבית זו:

<http://www.derindevetlet.org/>

⁶ התמונה התפרסמה בעיתון *Hürriyet*, 9.8.2010 (*Gündem*), (הכיתוב מתחתיה ציין את ההמנעות מלחיצת ידה של רעיית הנשיא (*Aslan Güner, Hayrünnisa Hanımın elini sıkmamıştı*)).

מה מקור הביקורת על ממשלת ה-AKP כיום? אי-הנחת בחוגים המשכילים והמודרניסטים סובבת סביב שלושה צירים עיקריים: מדיניות הפנים, מדיניות החוץ, ואישיותו של רה"מ. להלן אעסוק בקצרה בכל אחד מהשלושה ואנסה להצביע על הקשיים שהתעוררו בכל אחד מהם. ראוי לציין כי מדובר במיצוב מחודש של תורכיה בחזית הפנים והחוץ, אשר אינו יכול עוד להשען להצדקתו רק על שלילת הסדר הפוליטי הישן שקרס ב-2002, שלילה שעל גליה נישא ארדואן לשלטון. המדיניות המיושמת בשלוש השנים האחרונות היא כולה מבית מדרשם של ראשי ה-AKP, אשר מולם ניצבת אופוזיציה מתחדשת בעלת פנים מנהיגותיות אהודות ואמינות בשתי המפלגות העיקריות. המשותף למרכיבי הפנים והחוץ של המדיניות החדשה הוא הרצון למנף את עוצמתה הכלכלית והגיאוגרפית של "תורכיה החדשה" כדי להביא לשינוי מהותי בהתנהלות הפנימית והחיצונית של הרפובליקה ולהציע פתרונות לקונפליקטים חברתיים-פוליטיים וסכסוכים חיצוניים, שאורכם שנות דור ויותר. הציר השלישי—אישיותו וסגנונו של רה"מ—הוא פחות אידאולוגי, אך משפיע משמעותית על שני הצירים האחרים.

הזירה הפנימית: מראשיתה, נשענה המדינה התורכית בהנהגתו של מוסטפא כמאל אתאטורק על יסודות לאומיים ריכוזיים, כלכלה מונחית, ושאיפה למודרניזציה בנוסח מערבי. הדגש על בניין האומה (nation building) התורכית חייב מן הסתם את דיכויין של קבוצות אתניות ולאומיות לא-תורכיות כדי לצרוף אותן בכור ההיתוך לכדי אומה אחת, ששפתה, מורשתה, ראייתה העצמית ושאיפותיה היו "תורכיות". קבוצות רחבות באוכלוסיה, בהן הכורדים, העֶלֶוֹים (Alevis), הצוענים והלא-מוסלמים נתפשו כאיום על אחדות ושלמות הלאום, ולכן נאלצו להיטמע בלאומיות התורכית ולוותר על תרבויות המקור שלהן. כבמקומות רבים אחרים, הרב-תרבותיות נידחתה ע"י מדינת הלאום כאיום מפרק ומפצל. למרות מכבש הלחצים היעיל שהפעיל השלטון הכמאליסטי במשך עשרות שנים, לא נעלמו תחושות הניכור והכעס בקרב המיעוטים, ועל אף ההצלחה הרבה בשילובם כחלק מהלאום התורכי, מעת לעת פרצו תחושות הזעם והקיפוח אל מעל לפני השטח והניבו עימותים קשים במדינה. ממשלת ה-AKP ביקשה להגיע להסדר מתקבל על הדעת עם הקבוצות הבעייתיות כדי לנטרל את המתחים שהללו ייצרו במרקם החברתי-פוליטי במדינה. לשם כך הגו מנהיגיה את תפישת ה"הֶפְתָּחוּת" (Açılım) מבוטאֶאֶצִ'ילִים).

תפישת היסוד של מדיניות ההֶפְתָּחוּת (מזכירה במספר מובנים את מדיניות ה-אינפִיתֶאח של הנשיא סאדאת במצרים), שהוחל ביישומה ב-2007, היתה, כאמור לעיל, "ההֶפְתָּחוּת הדמוקרטית". הֶפְתָּחוּת-המשנה העיקריות הנובעות ממנה הן ההֶפְתָּחוּת כלפי הכורדים וההֶפְתָּחוּת כלפי העלֵוִים. על אף היותה מפלגה שמרנית בטיבעה, גילתה ה-AKP נכונות גדולה ממפלגות שלטון בעבר לנהל דו-שיח אמיתי עם הקבוצות האתניות השונות, במטרה ללכת לקראתן בנושאים כואבים, שעיקרם הזכות לביטוי תרבותי וזהותי. עמדה זו נבעה ככל הנראה מתחושת "המיעוט הנירדף" שחוותה הקבוצה האסלאמית בתוך המפלגה בתקופות ההגמוניה הכמאליסטית (גילגולים שונים של קבוצה זו—שצוינו כבר לעיל—הוצאו פעם אחר פעם אל מחוץ לחוק, והקואליציות הכמאליסטיות, בגיבוי פעיל של הצבא, סירבו לשתפה בשלטון ודיכאו בכוח ביטוי סממנים איסלאמיים במרחב הציבורי ובעיקר הממלכתי). לכך יש להוסיף את נוכחותו של גרעין כורדי חזק במנגנון המפלגה (למשל, בני משפחת Arslan), וכן את התמיכה האלקטורלית שזוכה לה ה-AKP בקרב האוכלוסיה הכורדית (אותה היא מתחזקת ע"י תנופת פיתוח והשקעה בתשתיות באזורים הכורדים בדרום מזרח המדינה, בהם אף זכתה לנצחונות בבחירות המקומיות במרס 2009). עם זאת, ולמרות הביקורת מטעם האופוזיציה, מדיניות ההֶפְתָּחוּת של ה-AKP **לא** נועדה להביא לפירוקה של המדינה הכמאליסטית לטובת תֶּצְרָף אתני שיחליש את כוחה הריכוזי של הרפובליקה.

זה המקום לומר כמה מלים על עמדת שתי מפלגות האופוזיציה העיקריות, ה-CHP ("מפלגת העם הרפובליקאית" שהקים אתאטורק, ואשר ניתן לשייך אותה לשמאל המתון), וה-MHP ("מפלגת הפעולה הלאומית", הנחשבת למפלגה לאומנית נוקשה הניצבת בימין המפה הפוליטית). חלק ממפלגות האופוזיציה מיוצג בפרלמנט, אך חלקן האחר פעיל בזירה הציבורית מבלי שעלה בידו לעבור בבחירות 2007 את אחוז החסימה הגבוה מאד. מנהיגה החדש של ה-CHP, קמאל קיליץ'דאראולו (Kemal Kılıçdaroğlu), נבחר לאחר התפטרותו של מנהיג המפלגה במשך 18 השנים האחרונות (Deniz Baykal), עקב שערוריית מין שהסתבך בה. השינוי בצמרת ה-CHP הפיח רוח חיים חדשה במפלגה, שדעכה בשל מנהיגות חסרת אנרגיה והעדר רעיונות חדשים. מאז בחירתו, תוקף קיליץ'דאראולו את ממשלת ה-AKP ואת העומד בראשה בחריפות רבה. התנגדותו למדיניות ההפְתָחוּת היא מתוך חשש לערעור אושיות מדינת הלאום הקמאליסטית, אשר מפלגתו הובילה את בנייתה מראשית ימי הרפובליקה. לפיכך, הוא שב ומביע התנגדות נחרצת לרעיון הרב-תרבותיות המגולם ברעיון ההפְתָחוּת של ארדואן ואנשיו, על אף מוצאו העלִי-כורדי (עדות נוספת להשתלבותן המלאה של קבוצות אלה במדינה התורכית).

כך לדוגמה, ביקר קיליץ'דאראולו בראשית יוני 2010 באתר הזכרון הלאומי לנופלים במערכת גליפולי (מלחמה"ע הראשונה), ובנאומו יצר קשר בין מורשת הנופלים בקרב (אז ועתה) לבין החובה לשמור על אחדות האומה התורכית, והוסיף:⁷

אם [כיום] אנחנו חיים בבטחון, הרי שהמפתח לכך הם אותם נופלים. אנחנו יודעים זאת, ואף מראים את הכבוד שאנו רוחשים להם. אולם [באותה עת], אנחנו מגנים [בתוקף] את מדיניות ההפְתָחוּת, המובילה לקראת תהליך שמפורר את תורכיה ... ההפְתָחוּת היא [רעיון] המוזר של רֶגֶץ בֵּי [פנייה בגוף ראשון לרה"מ]. רֶגֶץ בֵּי היקר, קִבֵּעַ [מדיניות] ההפְתָחוּת כלפי החקלאי, הגימלאי, הפועל! רֶאֶה מהו סיבלה [האמיתית] של האומה הזאת! ... רֶגֶץ בֵּי הבקיע אתמול גול עצמי... אבל אילו רק הבקיע גול עצמי, היינו שמחים על כך, אלא שאתה פגעת [בבעיטה שלך=במדיניותך] גם בחקלאי, בגימלאי, בפועל! האבטלה מתלקחת, אבל רֶגֶץ בֵּי אמר דבר חשוב [באמת]: "אין כלל [=חוק] הקובע שכל צעיר המסיים אוניברסיטה חייב למצוא עבודה". למען השם, לו היה ר"מ בגרמניה, בצרפת, ביפן מתבטא כך, היה מסולק [מתפקידו] למחרת היום ...

חשוב לזכור כי ה-CHP הינה מפלגת שמאל-מרכז מתונה, הפונה לציבור השכירים ומעמד הביניים; בדבריו אלה משלב מנהיגה מסר לקבוצות הללו עם מסר לאומי-קמאליסטי מובהק, אשר גם הוא חלק אינטגרלי ממורשתה של המפלגה (מזכיר במידה רבה את השילוב שאפיין את מפא"י ההיסטורית והבן-גוריוניזם אצלנו).

הביקורת מימין אף היא מתנגדת לפיצול הרב-תרבותי המקבל, לטענת מתנגדיו, זריקת עידוד משמעותית ממדיניות ההפְתָחוּת של ה-AKP. מנהיג ה-MHP, דְּוֶלֶת בֶּהֶצְלִי (Devlet Bahçeli), מדבר במונחים לאומיים דומים, אם כי בהתנסחות חריפה יותר. כך, למשל, טען בדבריו באפריל 2010 כי ההפְתָחוּת-כביכול היא פרויקט מסוכן, וכי ההתחשבות במיעוטים מסתיימת בנקודה בה מתחילה הפגיעה בשלמות ובאחדות הלאום.⁸ כותרת נאומו זה היתה "ההפְתָחוּת-כביכול היא פרויקט אסוני, קטסטרופלי", ובו קבע כי עפ"י החוקה, "המדינה והאומה הן שלם שלא ניתן לפצלן". דוגמה נוספת, מיני רבות לאחרונה, היא התבטאותו של בֶּהֶצְלִי בשלהי יוני השנה, בה תקף בחריפות את מדיניות ההפְתָחוּת של ה-AKP ואמר כי "כל עוד מדיניות ההפְתָחוּת נימשת, לא יהיה אפשרי לחלץ את ארצנו ממכאובי הטרור".⁹ ברור כי קיים מכנה משותף בגישתן של שתי מפלגות האופוזיציה העיקריות, אך קיים גם מפרד ימין-שמאל אלקטורלי ברור ביניהן. יכולתן ליצור שת"פ טקטי לקראת הבחירות במאי 2011, כמו גם

⁷ Hürriyet, 6 June 2010 (Gündem).

⁸ CNNTürk.com, 11 April 2010.

⁹ Haberler.com, 22 June 2010.

יכולתם של שברי מפלגות הימין והשמאל להתאחד למערכים ולעבור את אחוז החסימה הגבוה, יקבעו בסופו של דבר את סיכוייה של ה-AKP לזכות בתקופת כהונה שלישית, ואף להביא לבחירת ארדואן לנשיא, בבוא העת (בחירת הנשיא הבא תעשה ישירות ע"י הציבור ולא ע"י הפרלמנט, כפי שנקבע בתיקון לחוקה שהתקבל ב-2007).

הזירה החיצונית: כאמור, יכולותיו של ארדואן התמצו במיומנויות מרשימות בפוליטיקה הפנימית של תורכיה, אך הוא נעדר הבנה וידע מהותיים בנושאי החוץ. הרקע החברתי-תרבותי בו גדל (נולד ובגר בשכונה העממית Kasım Paşa באסתנבול), העדר ידיעת שפות זרות, חוסר הכרות עם תרבויות אחרות, והעדר התנסות משמעותית בחיים מחוץ לתורכיה,¹⁰ כל אלה הפכו אותו למנהיג מקומי, אשר נזקק לכישוריהם של אחרים בסביבתו הקרובה כדי להתמודד עם האתגרים הרבים שמציבה בפני ארצו זירת החוץ. כאן עמדו לצידו בעיקר שניים: מי שהיה רה"מ ושה"ח, וכיום מכהן כנשיא הרפובליקה—עבדוללה גול; ומי שהיה יועצו המדיני וכיום שה"ח בממשלתו—פרופ' אחמת דבוטאולו. אולם, אין שני לארדואן במינוף נושאי חוץ (גם אם הבנתו את דקויותיהם והשלכותיהם מוגבלת) לצורכי פנים. כאן עלה בידו להתסיס את תומכיו ולגייס את "הרחוב" לצידו סביב ליבוי הרגשות האנטי-אמריקאיים, הכעס על הסחבת שנוקט האיחוד האירופי בטיפול בבקשת תורכיה להצטרף לשורותיו, וההשתלחות בישראל בשאלת יחסה לפלסטינים, התמשכות הסכסוכים עם שכניה, ולאחרונה בפרשת המשט לעזה.

את פיתוח הקונצפציה העומדת בבסיסה של מדיניות החוץ החדשה של תורכיה מקובל לייחס לדבוטאולו, שעקב ריקעו האקדמי (פרופ' למדע המדינה ויחב"ל באוניברסיטת Bilkent באנקרה), אמון על חשיבה תיאורטית ומכיר היטב את שפת האקדמיה בתחומי התמחותו. תפישתו של דבוטאולו, שנודעה בכינויה מדיניות ה"אפס בעיות עם השכנים" (Komşularla Sıfır Sorun Politikası), מוכרת דיה (כולל הממד הנוסף שלה, המכונה "עומק אסטרטגי") ונסקרה בחיבורים שונים.¹¹ לפיכך, אין בכוונתי להיכנס לפרטיה שוב, אלא לציין כי היא מורכבת לא רק מהשאיפה למזער את נקודות החיכוך בגבולותיה המזה"תיים של תורכיה עם סוריה ואיראן; אלא שלא פחות מכך חותרת מדיניות זו להקטין את החיכוך ולהגביר את שיתוף הפעולה עם מדינות שכנות לתורכיה באירופה ובאסיה: רוסיה, יוון, ארמניה, קפריסין ובולגריה. בכל אחת מהמשוואות הביטחוניות הללו ביקשה תורכיה לייצר איכויות חדשות שאינן שבויות בקבעון סכסוכי העבר, אלא מביאות לידי ביטוי את מיצובה הגיאוגרפית-אסטרטגית החשוב של תורכיה כגשר בין מערב למזרח ובין צפון לדרום. שה"ח והנשיא טרחו להדגיש פעם אחר פעם בשנים האחרונות כי מאמצי המיצוב המחודש הללו לא נועדו לבוא על חשבון המיקום הגלובלי של תורכיה כבת-בריתם של ארה"ב והאיחוד האירופי. "תורכיה החדשה" של ה-AKP ביקשה "להיות בסדר" עם כולם, אך לעשות זאת בתנאים שלה, תוך הכרה כללית במעמדה המרכזי כמעצמה אזורית בעלת משטר דמוקרטי, כלכלה פורחת, ויציבות שלטונית—כוח הנמצא בנסיקה מרשימה לקראת התפקיד ההיסטורי שמועידה לו המאה ה-21.

בהזדמנויות שונות כונתה מדיניות זו בשם "ניאו-עותומאניות" (Yeni Osmanlılık), אולם שה"ח טרח להכחיש כי השתמש בביטוי זה וכי יש קשר כלשהו בין תפישת עולמו המדינית לבין מובנים העשויים להשתמע משימוש במונח זה. בהתייחסו לטענה מסוג זה שהועלתה בעיתון הבריטי *Financial Times* בנובמבר 2009, אמר דבוטאולו כי "אף פעם לא השתמשתי

¹⁰ ועם זאת, מרתקת ואינדיקטיבית העובדה שלפחות שנים מילדיו (בן ובת) לומדים בארה"ב (הבן לומד לדוקטורט בכלכלה באוניברסיטת Johns Hopkins (SAIS שבבירה וושינגטון).

¹¹ ראו, למשל, הערות 1 ו-2 לעיל. לניסוח עדכני וחדש שלה בידי האיש עצמו, ראו: Ahmet Davutoğlu, "Turkey's Zero-Problems Foreign Policy," *Foreign Policy*, July 10, 2010.

בביטוי זה בתוך תורכיה או מחוצה לה".¹² ואכן, אם יש דימיון כלשהו בין תפישת ה"אפס בעיות" לבין המורשת שהותירה התרבות הפוליטית העות'מאנית הרי שהוא מיקרי ושיטחי ביותר. דווקא המורשת הדיפלומטית העות'מאנית מהמאה ה-19 ואילך הצטיינה כגורם המוביל ברצון להתקרב למערב ולאמץ דפוסי מימשל אירופיים. הפרגמטיות העות'מאנית המפורסמת אינה אופיינית לחלק מהגישות האידאולוגיות והלעומתיות של מדיניות ארדואן. דווקא האחרון זיהה את הנטיה הפרו-מערבית ההיסטורית של שירות החוץ התורכי והחל לפנות בלעג אל ראשי המשרד בכינוי הצרפתי "*Mon chers*" (יקירי), דבר שגרר בין היתר מכתב תגובה גלוי של דיפלומטים בכירים בדימוס, אשר גינו את רה"מ בשל הרחקת תורכיה מהמערב.¹³ ובכל זאת, מותר להניח כי בתשתית ראייתו של שה"ח התורכי מונחים גם שורשים עות'מאניים, וכי הללו מנהירים את התייחסותו למזה"ת כאגן השפעה תורכי שיש לו היסטוריה, אשר ממנה נובעת גם ה"אחריות ההיסטורית" עליה דיבר לא פעם.

ראוי להבחין כי מדיניות החוץ שלו בהפריצתה הכלכלית-עיסקית של תורכיה אל הבמה הבינ"ל. כאן מדגישה תורכיה את יכולותיה בתחומי "הכלכלה הישנה", כלומר לא עתירת הטכנולוגיה והמדע, אלא עתירת עבודה ותעשיות מסורתיות, כגון בניה של פרויקטים גדולים במיוחד (שדות תעופה, כבישים, גשרים, מבני ציבור גדולים, ותשתיות מסוגים שונים), טקסטיל, חומרי גלם, וסחורות חקלאיות.¹⁴ גידול משמעותי בהיקף פעילותן של חברות תורכיות הורגש במיוחד במדינות מתפתחות ושווקים צומחים במרכז אסיה, אפריקה, רוסיה, מזא"ר, מדינות ערב, ואיראן. התורכים מגלים יכולת הסתגלות גבוהה לתרבויות העיסקיות המקומיות וגמישות עיסקית (כולל נכונות לשלם "עמלות" למעניקי זכויות ממשלתיים). היקפה של פעילות זו עלה בשנים האחרונות מ-750 מיליון אירו ב-2000 ל-23.6 מיליארד אירו ב-2008 (עקב המשבר העולמי ירד ההיקף ל-20 מיליארד אירו ב-2009). חשוב לציין כי התופעה תומכת במדיניות החוץ המרחיבה של ממשלת ה-AKP ונתמכת על-ידה, ובין היתר תורמת לחיזוקה של האליטה העיסקית החדשה, המקורבת למפגלת השלטון ולהשקפת עולמה הפוליטית-חברתית-תרבותית.

אישיותו של ארדואן: בתוך התהליכים המתהווים הללו, לא ניתן להתעלם מתפקידו המרכזי של רה"מ, אשר אישיותו המיוחדת והדומיננטית משליכה הן על הזירה הפנימית והן על יחסי החוץ של ארצו. ארדואן ניחן בכריזמה בולטת, בכושר מרשים לגיוס המונים, ב"חוכמת רחוב" מושחזת, ובחושים פוליטיים מחודדים. כל אלה איפשרו לו לשרוד תקופות קשות בקריירה הפוליטית שלו, כולל שהות ממושכת בכלא (בעקבות קריאת שיר דתי בציבור בסתירה לרוח החוקה), ואף להגמיש את עמדותיו הפוליטיות כדי לאפשר את פעילותה של מפלגתו הנוכחית, אשר קודמותיה נכשלו אלקטורלית ואף הוצאו אל מחוץ לחוק מכיוון שמנהיגיהן נעדרו יכולת

¹² Star Gazete, 25 November 2009. הציטוט בשפת המקור מפי שה"ח: *Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, dün bir gazetede kendine atfen yer alan 'Yeni Osmanlılık' ifadesini ise yalanladı. Davutoğlu, "Bir gazetede, benim 'Yeni Osmanlıcı olduğumu' söylediğim ifade edilmiş. Ben hiçbir zeminde, ne Türkiye içinde ne Türkiye dışında böyle bir ifade kullanmadım" dedi.*

בעניין זה וברוח דומה, ראו גם את מאמרו של סגן יו"ר ה-AKP לענייני חוץ: Suat Kiniklioglu, "'Neo-Ottoman' Turkey?" in Project Syndicate, 3.12.2009 (<http://www.project-syndicate.org/commentary/kiniklioglu2>).

¹³ המכתב הגלוי לארדואן התפרסם לראשונה ב: *"Mon chers' strike back at Turkish PM, accuse him of ignorance," Hürriyet Daily News, July 19, 2010.*

¹⁴ על כך, ראו סקירה מאלפת שהתפרסמה לאחרונה ב"ניו יורק טיימס": Landon Thomas Jr., "Turning East, Turkey Asserts Economic Power," NYT, July 5, 2010. כמו כן, לנתונים נוספים על מגמות אלה, ראו: "צבא הבולדוזרים של טורקיה בונה בכל העולם", YNET, 14 ביולי 2010.

תימרון כזאת. ארדואן, כאמור, ידע להלך על החבל הדק שאיפשר לו לזכות בתמיכתן החלקית אך החשובה של האליטות הכמאליסטיות ולהימנע מעימות חזיתי עם המערכת המשפטית-חוקתית והצבא. סגנונו הבוטח כלפי יריבים פוליטיים מבית ומחוץ הקים עליו לא מעט מבקרים קשים, ואף צבע בססגוניות מוגזמת את השיח הפוליטי בתורכיה בשנים האחרונות. תגובותיו ריגשיות, מוחצנות, בוטות, חריפות עד כדי הטחת עלבונות, ויוצרות רושם כי המדינה נמצאת במערכת בחירות מתמדת, כאשר רה"מ מחזר אחר קבוצות התמיכה שלו ותוקף תדיר את המתנגדים לו ולמפלגתו.

עם זאת, ועל אף אישיותו המקטבת, היה זה ארדואן שדחף לקידמת הבמה את מדיניות ההפְּתָחוּת כלפי קבוצות מיעוט אתניות ואימץ את מדיניות יישוב הסכסוכים שהגה שה"ח שלו. ארדואן גם מזוהה יותר מכל מנהיג תורכי אחר עם ההישגים הכלכליים המרשימים והשיקום המשמעותי שחל בדימויה העצמי. גם אם הרטוריקה שלו מקוממת לעתים קרובות את האליטות המודרניות הפרו-מערביות, הרי שעד לחודשים האחרונים, נאלצו קבוצות אלה להכיר בהצלחותיו למצב ולמתג את "תורכיה החדשה" ביעילות רבה. ועדיין, החודשים האחרונים, ובמיוחד אירועי השנה האחרונה, לא הטיבו עם ארדואן וה-AKP, שכן החלו להופיע הערכות ביקורתיות על התוצאות המעשיות (מעבר לתדמיתיות ולרטוריות) של מדיניות הפנים והחוץ של הממשלה; ביקורת זו מתגברת לאחרונה גם בשל הבחירות הכלליות האמורות להיערך עד אמצע 2011. לפיכך, דומה כי זה אכן הזמן המתאים להציע הערכת ביניים ריאלית של "התוצאות בשטח" ולבחון את מעשי הממשלה לאור הצהרותיה.

הערכת-ביניים: מדיניות הפנים והחוץ של ה-AKP

כיום, שלוש שנים לאחר מדיניות "ההפְּתָחוּת" בזירה הפנימית ומדיניות ה"אפס בעיות" בזירת החוץ, ניתן כבר להעריך את הישגיהן בפועל, גם אם עדיין אי-אפשר לסכם סופית את כל תוצאותיהן. כך או כך, הציבור התורכי לא ימתין להערכותיהם המלומדות של אנשי האקדמיה הדורשות פרספקטיבה של שנים; ציבור זה מגבש כבר עתה עמדות ביקורתיות לצד תומכות בדיון ער ותוסס, המתנהל במיגוון רחב של אמצעי תקשורת פתוחים ומהירי-תגובה; להלן אנסה להעביר את עיקרי הדיון הזה.

על אף הגישה הפרו-אקטיבית שציננה את **מדיניות ההפְּתָחוּת**, התוצר העיקרי שלה עד כה היה דיאלוג בין הממשלה לבין הקבוצות שאליהן הופנתה ושאת בעיותיהן נועדה לפתור. הדיבורים הניבו הצעות למדיניות חדשה כלפי הכורדים, העֶלְוִים, הצוענים והעדות הלא-מוסלמיות, אך הללו התמצו בעיקר בתחומי התרבות ושימור הזהות האתנית, ולא איפשרו את שילובן המלא של קבוצות אלה בחיים הפוליטיים תוך שימור זהותם המיוחדת.¹⁵ במקרה הכורדי, חלה נסיגה משמעותית עם הוצאתה מחוץ לחוק של המפלגה הכורדית העיקרית (DTP) בשלהי 2009, צעד שהביא להעצמת הפעילות המבצעית של ה-PKK (אשר לאחרונה הציעה הפסקת אש).

בפועל, התגלתה מהר מאד גמישותה המוגבלת של מדיניות הממשלה וסומנו הגבולות המעשיים של ההפְּתָחוּת. התברר גם כי מה שהממשלה מציעה אינו מגיע לרף הציפיות המינימלי של הקבוצות השונות אליהן כוונה ההפְּתָחוּת. בשלב זה, אין תזוזה מהותית במדיניות הממשלה, אך מוקדם לקבוע אם ה-AKP אמרה את המילה האחרונה, או שמא יש ביכולתה ללכת מרחק נוסף לקראת המיעוטים בחברה התורכית המתחדשת. הרבה יהיה תלוי במצבה של המפלגה בסיקרי דעת הקהל לקראת הבחירות, ואם הללו ימשיכו להצביע על החלשה (למשל עקב אובדן קולות כורדים ועֶלְוִים, שתי הקבוצות הגדולות מבחינה אלקטורלית מבין הארבע), ייתכן וממשלת ארדואן תגמיש את עמדתה ותשפר את הצעותיה.

¹⁵ דיון אקדמי על כך ניתן לקרוא, למשל, בגיליון האחרון של *Insight Turkey*, 12/2 (April-June 2010).

גורל דומה פוקד בחודשים האחרונים את מדיניות ה"אפס בעיות" בזירת החוץ. עד כדי כך, שהולכת ומתקבעת האמירה שטבעו בלעג מבקריה התקיפים מבית ומחוץ—"מדיניות ה'אפס בעיות' הניבה אפס תוצאות" (*'Sifir sorun' politikası sifir sonuç verdi*). מבקרים שונים החלו מעלים את השאלה: האם מדיניות זו עומדת בפני התמוטטות?¹⁶ כאן ניתן לבחון, כפי שעושים מבקרים אלה, את הישגיה של מדיניות ממשלת ארדואן-דבוטאולו כלפי ארמניה, יוון-קפריסין, רוסיה, איראן, וסוריה. כמו כן ניתן לבחון את ההשלכות הבלתי מתוכננות של מדיניות הפיוס הזאת לגבי מדינות איתן מקיימת תורכיה יחסי ידידות ושת"פ, בעיקר ארה"ב והאיחוד האירופי, אך גם ישראל. להלן בתמציתיות רבה המצב לעת הזאת:

ההסכם שנחתם כמעט בכפייה אמריקאית באוקטובר 2009 בין ארמניה לתורכיה לא אושרר ע"י הצדדים עד כה, ובפועל לא חלה כל התקדמות לקראת יישומו. סלע המחלוקת הוא דרישתה של תורכיה כי ארמניה תביא לסיום מוצלח את המו"מ בינה לבין אזרבייג'אן סביב מובלעת נאגורנו-קרבאך, הכבושה בידי ארמניה. ב-23 ביוני 2010, דיווחה סוכנות הידיעות הארמנית על נאום שנשא סרז' סְרְפִיסְיָאן, נשיא ארמניה, בכנס בברלין, ובו תקף את ממשלת תורכיה בשל רצונה "לאכוף הסדרים על שכנותיה" במקום לתאם איתן עמדות ולהביא בחשבון את האינטרסים שלהן.¹⁷ בהזדמנות זו טבע הנשיא הארמני את הנוסחה המוכרת כיום: "אפס בעיות = אפס תוצאות".

על אף הצהרת כוונות פשרנית כלפי הסכסוך בקפריסין, כולל הבעת נכונות לתמוך בפשרה בין ממשלות שני חלקי האי, לא נקטה ממשלת ה-AKP כל צעד מעשי בכיוון זה. זאת, על אף העובדה שלאחרונה נבחר בקפריסין נשיא (מן המפלגה הקומוניסטית) שהצהיר על נכונותו לפשרה טריטוריאלית באי, עמדה שעד כה לא היתה מקובלת על המנהיגות היוונית-קפריסאית ועתה זכתה לאישור גם ע"י קהל הבוחרים. למרות ההתקרבות המרשימה בין תורכיה ליוון בשנים האחרונות, וביטוייה האחרון—ביקור משלחת שרים תורכיים בראשות ארדואן באתונה וקיום ישיבה משותפת עם המקבילים היוונים—הרי שהמבחן העיקרי עודנו נעוץ ביכולתה של ממשלת ה-AKP לייצר הסכם פשרה בשאלת קפריסין; גם בשאלות ריבוניות ישנות בים האגאי צף המתח בין שתי המדינות ועולה מפעם לפעם, כלאחרונה.¹⁸ נושאי קפריסין ויוון מקשים, בין היתר, על התקדמות המו"מ לגבי הצטרפותה של תורכיה לאיחוד האירופי, בו חברות שתי מדינות אלה.

התחממות היחסים עם רוסיה הינה אף היא חלק ממדיניות ה"אפס בעיות" מול המדינות הגובלות בתורכיה. פתיחת הגבולות למעבר חופשי של אזרחים וסחורות, והעליה הדרמטית בסחר בין המדינות, כולל בנושאים אסטרטגיים (כגון בתחום האנרגיה), הגיעו למעין דריכה במקום ובחינה חשדנית מחודשת. האינטרס הרוסי המרכזי במסגרת זו הוא הגברת ההשפעה באזור הקווקז והרצון להשיב לרוסיה את מעמדה ההגמוני במרחב זה, מטרה שהושגה במידה רבה כתוצאה מההתערבות הצבאית בגיאורגיה. הסתבכותה של ממשלת ארדואן-דבוטאולו בשאלת ארמניה-אזרבייג'אן סיפקה לרוסים הזדמנות פז לתמרן את הצדדים אלה כנגד אלה כדי להגביר את השפעתם המרסנת והממתנת על כולם. הביקורת על תורכיה בשתי מדינות אלה רק הגבירה את השענותן על רוסיה וחיזקה את מעמדה של מוסקבה באזור. חימום והרחבת הקשרים עם רוסיה לא הביאו, איפוא, הישג טקטי או אסטרטגי לאנקרה.

¹⁶ למשל, בניסוחו של בעל הבלוג *Turktime* (25 September 2009): יוון, קפריסין וארמניה קוראות לאנקרה שלא לסגת צעד לאחור במדיניות ה"אפס בעיות עם השכנים"—האם מדיניות זו מתמוטטת?

¹⁷ *Asbarez Armenian News* (Asbarez.com), 23.6.2010.

¹⁸ שה"ח היווני תקף את תורכיה ב-20.7.2010, וטען כי היא פועלת בעניין קפריסין מהשפה ולחוץ וכדי לייצר הישגים תדמיתיים ולא מהותיים. כס האשים את אנקרה בליבוי מתיחות מחודשת בים האגאי והפרת החוק הבינ"ל והריבוניות הימית של יוון (*"Druças: Türkiye Ege'de gerginlik yaratmak istiyor"*, *Hürriyet*, 19.7.2010).

הידוק הקשרים עם **איראן** אף הוא ייצר עד כה יותר קשיים למדיניות החוץ התורכית מאשר הישגים. החיבוק בין ארדואן לאחמדינג'אד אולי הוסיף לרה"מ התורכית תמיכה בחוגים עממיים בארצו ובעולם הערבי (מה שמכונה "הרחוב"), אולם הוא הזיק לו תדמיתית ומהותית בקרב האליטות בתורכיה, מול המשטרים הערביים הפרו-מערביים, ולא פחות מכך—הגביר את החיכוך בינו לבין ארה"ב ואירופה. גם כאן מדובר במרכיב סגנוני ובמרכיב מהותי: ספק אם מדיניות שקטה של הגברת הסחר ושיתופי הפעולה הכלכליים והתרבותיים היו **כשלעצמם** מעוררים התנגדות של ממש, אך הביקורים ההדדיים והחום המופגן שבין רה"מ התורכית לבין הנשיא האיראני השנוי במחלוקת הם שיצרו את הרושם הלא נוח בתורכיה ובמערב; במהות עלתה כמובן שאלת התגרענות הצבאית האיראנית, שתורכיה אומנם מצהירה שאינה מעוניינת בה, אך בפועל כשלה ביוזמת התיווך המשותפת לה ולברזיל בניסיון למנוע הטלת סנקציות משמעותיות על טהרן.

ההצלחה היחידה עד כה במדיניות ממשלת ה-AKP באזור היא ההתקרבות המשמעותית בין תורכיה **לסוריה**. פתיחת הגבולות והידוק הקשרים הכלכליים והמדיניים עם דמשק ניראים כהישג ברור שמגביר את השפעתה של אנקרה על ציר אחד ובעייתי בזירה המזה"תית—זה הכולל את דמשק, חזבאללה וחמאס. ארדואן ודבוטאלו רואים בהשפעה זו נכס שניתן יהיה למנפו לטובת הנמכת הקונפליקטים באזור ומיתון "ציר הרשע", דבר שישתתף גם את האינטרסים המערביים. ראייה זו עומדת בניגוד לחששות במערב ובישראל כי תורכיה דווקא מצטרפת לקבוצת המדינות הקיצוניות המונהגת ע"י איראן, וכי התקרבות זו תקשה על ההתמודדות מול הקבוצה והאירגונים החוסים בצילה. כשלון מאמצי התיווך של תורכיה בין ישראל לסוריה הוא אחת התוצאות של מדיניותה האזורית ומצביע על חוסר המיומנות של ממשלת ה-AKP (וארדואן עצמו) בסוגיות הסבוכות של המזה"ת.

בהקשר כפול זה של איראן וסוריה, מעניין לציין את התבטאויותיו של הפובליציסט סְמִיחַ אִידִז (Semih İdiz) במאמר שפירסם לאחרונה בעיתון *Milliyet*¹⁹ בהשוואה בין השתיים מציין אִידִז כי בעוד בשאר אסד מצהיר על רצונו בשלום עם ישראל, הרי שבאיראן שולט משטר של כהני דת (*molla rejimi*), הקורא לחיסולה של ישראל ורואה בארה"ב אויב. עם זאת הוא מבקר את העובדה שאסד מטיף לתורכיה כי עליה לשפר את יחסיה עם ישראל, מעשה שיש בו משום כפיות טובה מצד הנשיא הסורי, עם ניחוח של בגידה. אִידִז מזכיר שארדואן ציטט משפט מדבריו של המשורר והסופר הלאומי מְחֶמֶת עֶקִיף אֶרְסוֹי (מחבר ההימנון התורכית) כי "ללא הערבים תורכיה אינה יכולה לחיות", אך מוסיף ש"עם כל הכבוד לדעתם של ארדואן וארסוֹי, כל אחד יודע פחות או יותר מה דעתו של התורכית ברחוב על הערבים". עמדה זו מתקשרת לדימוי העצמי התורכית, שעוד יידון בהמשך. אולם, ראוי לציין כי אחת הדעות המקובלות על המשטרים הערביים, ובמקרה זה כולל סוריה, היא שתועלתה של תורכיה כגורם מגשר ומפשר במזה"ת תלויה ביכולתה לקיים מערכת יחסים ידידותית עם ישראל, ולא במעברה הבוטה לצד הביקורות על ישראל, או אף האנטי-ישראלי המובהק, כיוון אליו הוליך אותה ארדואן בהתנהלותו (ולכך למעשה כיוון בדבריו הנשיא הסורי בשאר אלאסד).

כאן כדאי להצביע על קָמֵד נוסף וחיוני במדיניותה אזורית של ממשלת ארדואן-דבוטאלו, אשר דומה כי תורכיה אינה רגישה לו די הצורך, ובשל כך עשויה לשלם מחירים גבוהים. כוונתי לכך שהרצון לבנות תפקיד של **מוביל** אזורי (בפירוש **לא** של **הגמון** אזורי) אינו יכול להיעשות בחלל ריק, מכיוון שהוא נערך מול מדינות אחרות שיש להן רצון דומה. במקרה זה, כבר אפשר לראות כי מאמציה של תורכיה במזה"ת הערבי ניתקלים במאמציה המקבילים של איראן. ארדואן ואחמדינג'אד אומנם זוכים לפופולריות ב"רחוב הערבי", אך שניהם נידחים ע"י ההנהגות של המדינות הערביות הפרו-מערביות. תחילה קיבלו משטרים אלה בשמחה את עליית ארדואן ע"י אחמדינג'אד, אך עתה אין הם רוצים גם בו, בשל פוטנציאל האיום הרדיקלי

¹⁹ Semih İdiz, "Suriye, İsrail ile 'normal ilişki' arzu ediyor," *Milliyet*, 12 July 2010.

שהוא מייצר על יציבותם ומשום התקרבותו ל"ציר הרשע". חיזורו אחרי חמאס מאיים על הרש"פ ועל מצרים (חשש מחבירה ל"אחים המוסלמים"), בריתו עם סוריה של אסד מדאיגה את מצרים, סעודיה וירדן, והתחממות יחסיו עם טהרן מעוררת את חששן של מצרים, סעודיה ומדינות המפרץ.

בסופו של דבר, הן תורכיה והן איראן מהוות גורם זר וחיצוני לליבתו של העולם הערבי, ורצון למלא תפקיד בפוליטיקה הפנים-ערבית והרגיונאלית מעוררת כתמיד חשדות כבדים. מנהיגותה של מצרים אולי נחלשה בשנים האחרונות עקב קשייה מבית, בעיקר מבחינה כלכלית. אולם, ניתן להעריך כי לא איראן ולא תורכיה תוכלנה להחליף את מצרים כמרכז הכובד של המזה"ת הערבי, ובוודאי שלא תוכלנה להנות מן העוצמה והאמינות שמקנה לה מורשת מנהיגותה ההיסטורית באיזור. ארדואן ודבוטאולו מזלזלים במצרים ורואים בה מעצמה אזורית שוקעת, עמוסת בעיות ואינרטיה, לעומת ראייתם העצמית את תורכיה ככוח דינמי עוצמתי ועולה. בזאת הם טועים, ועל כך צפוי שישלמו את מחיר היוהרה כאשר יסתברו להם מגבלות "הכוח הרך" (Soft Power) שהם מבקשים להפעיל בקרב שכניהם מדרום. עם חילופי השלטון הצפויים בקהיר בעידן שלאחר הנשיא מובארק, יהיה על אנקרה לכלכל את צעדיה בתבונה כדי לבנות מערכת יחסים יציבה ומייצבת עם יורשיו, אשר תחליף את התחרות והניכור בשת"פ שיועיל למערכת האזורית כולה. אולם, תחת ממשלת ארדואן, ספק אם יש ביכולתה לעשות זאת.

את התחושות במערב, לגבי כשלונות מדיניות ארדואן-דבוטאולו בזירה הגלובלית ובמזה"ת מסכם היטב פובליציסט ה-Guardian הלונדוני, סיימון טיסדול. הוא כותב כי בראיה מערבית, הבעיה אינה רצונם של השניים לעצב עבור תורכיה תפקיד בינ"ל חשוב יותר, ואף לא נכונותם לעשות את הדברים לבדם. "הבעיה היא שכאשר הם עושים זאת, הם בדרך כלל מסתבכים ונכשלים".²⁰ גם בקרב האליטות המודרניות בתורכיה מתגברת לאחרונה תחושה דומה, בייחוד מכיוון שמדיניות ה"אפס בעיות" נתפשת יותר ויותר כבעלת השלכות שליליות על מעמדה של תורכיה כחלק ממה שמקובל לראות כ"מערב", היינו—קבוצת המדינות השייכות למחנה האמריקאי-אירופי. הצבעתה של תורכיה במועבי"ט נגד הטלת הסנקציות על איראן, יחסיה הקרובים עם חמאס וסוריה, וכן התנהלותה מול ישראל במהלך השנה האחרונה, עוררו ביקורת ישירה ומרומזת בקרב קבוצת מדינות זו.²¹ כפי שמציין סיימון טיסדול, הצהרות ההרגעה של דבוטאולו וארדואן מחטיאות את המטרה, שכן הם נשפטים עפ"י מעשיהם ומכלול התבטאויותיהם, ואלה אינם מצליחים להרחיק את החששות במערב ובמזה"ת הפרו-מערבי.

לסיכום הערכת ביניים זו, נראה אם כן, שממשלת ה-AKP נמצאת בשלב חשוב בתולדותיה לקראת הישורת האחרונה של כהונתה והבחירות המתקרבות באמצע 2011. הרושם הוא שבחזית הפנים והחוץ, הדינמיקה שנוצרה עקב "ההפתחות הדמוקרטית" ומדיניות ה"אפס בעיות" איבדה את המומנטום שהיה לה בתחילת הדרך. הממשלה נדרשת להתנעת התהליכים מחדש, צעד שיש בו סיכונים רבים, ואשר יזכה ללא ספק לביקורת נוקבת מצד האופוזיציה ההולכת ומתחזקת. זוהי שעת מבחן מנהיגותית ל-AKP ולעומד בראש, רה"מ ארדואן. בשתי הזירות הללו, אבל במיוחד בזירה הפנימית, ניתן לתהות אם ניפרש לפנינו מקרה בוחן היסטורי מרתק: "פירוק" הכמאליזם (באורח בלתי מוצהר כמובן), וערעור יסודות מדינת הלאום התורכית ההומוגנית שניסה לבנות, מעלים אל מעל לפני השטח שאלות חריפות של זהויות אתניות ומציבים חלופה רב-תרבותית. כל זה קורה תחת שלטון שמרני וריכוזי בעל נטיה

²⁰ Simon Tisdall, Monday 21 June 2010, www.guardian.co.uk

²¹ בהקשר זה, ראו גם את ביקורתו החריפה של אידיז על מדיניות "העומק האסטרטגי":

Semih İdiz, "All for the sake of 'strategic depth,'" *Hürriyet Daily News*, June 10, 2010.

אסלאמית, אשר ספק אם יוכל לעכל את הפלורליזם המתבקש בהתמודדות מסוג זה, הן בממד הדתי והן בממד הדמוקרטי שלו. במלים אחרות, האם מפלגת ה-AKP גמישה ונועזה דיה כדי לאמץ ולקדם גירסה תורכית של "מדינת כל אזרחיה"? ולא פחות מכך, האם יש ביכולתה לקבל חופש דעות מלא מבלי לשאוף לשליטה באמצעי התקשורת ולהתנכל לעיתונאים המבקרים אותה (ראו המאבק שמנהל השלטון הנוכחי מול איפריית התקשורת הליברלית של Aydın Doğan)? שאלות אלה נותרו פתוחות ורק השנים הבאות יספקו תשובות לגבי הכיוון שבו יבחר השלטון הנוכחי ומה תהיינה התגובות להתנהלותו.

יחסי ישראל-תורכיה

בנקודה זו, ועל הרקע שהוצג לעיל, ניתן לדון במצב יחסי תורכיה עם ישראל. יחסים אלה, יובהר מיד, אינם עומדים בפני עצמם, ועל אף חשיבותם לשני הצדדים, אין הם מהווים נושא קריטי לאף אחד מהם. יחסה של ממשלת ארדואן לישראל ניגזר ישירות ממדיניות החוץ שגיבש שה"ח דבוטאולו, והוא נובע הן ממדיניות ה"אפס בעיות" והן מן המיצוב המחודש האזורי והגלובלי של "תורכיה החדשה". הרצון להסדיר את יחסי השכנות, קרב את אנקרה לאיראן ולסוריה, מדינות שישראל רואה בהן אויב, והציב את ארדואן כמגן חמאס וחזבאללה, גופים שישראל והמערב כוללים ברשימת ארגוני הטרור. במקביל, המיצוב העצמאי והיותר ניטרלי ברמה הגלובלית, הרחיק את תורכיה מידידותיה של ישראל—ארה"ב ומדינות אירופה.

לכך יש כמובן להוסיף את הנסיבות הספציפיות שהפכו את ישראל למטרה לחיצי הביקורת התורכיים. כבר במרס-אפריל 2004, ביקר ארדואן בחריפות את חיסולם של השייח' אחמד יאסין ועבד אלעזיז רנתיסי וכינה את המעשים "טרור בידי מדינה" (טרור מדינתי, *devlet terörü*). כדי לשכך את הכעס הישראלי, שלח רה"מ התורכי לארץ, באוגוסט אותה שנה, משלחת של חברי פרלמנט ממקורביו. אולם, מבצע "עופרת יצוקה" הביא לגל ביקורת קשה שגרר אחריו שינוי מהותי ביחס לישראל, כאשר רה"מ ארדואן מוביל קו פרו-פלסטיני הומניטרי מחד גיסא, ומבטא הזדהות פוליטית-אידאולוגית עם חמאס, מאידך גיסא. ההסלמה הרטרית ושטף ההתבטאויות החריפות נגד ישראל ומדיניותה הגיעו לשיא בעקבות העימות הישיר בין שתי המדינות בפרשת המשט לעזה. בדרך כלל, ולמעט מספר תגובות של שה"ח אביגדור ליברמן ואירוע "הכסא והשגריר" בבימויו של סגן שה"ח דני איילון (ראו להלן), העדיפה ישראל שלא להשיב לרה"מ התורכי על ההתקפות הבוטות נגדה. על פניו התברר כי ישראל הרישמית חוששת מהחרפת היחסים ואף מניתוקם, וכי ראשיה מעדיפים ל"הנמיך את הלהבות" ע"י חוסר תגובה, או צעדי פייסנות נוסח התנצלות פרס בדאבוס, ההתנצלות על העלבת השגריר, ופגישת בן-אליעזר עם דבוטאולו (וראו עוד על כך בהמשך).

כל אלה עולים בקנה אחד עם ההערכה המקובלת על רבים ממקבלי ההחלטות בישראל—אך לא על כולם—שהיחסים בין ישראל לתורכיה הם א-סימטריים, מכיוון שישראל זקוקה ליחסים אלה יותר מהתורכים.²² מתפשה זו נובעת גם הראיה כי על ישראל להנמיך את קומתה לנוכח ההתקפות חסרות הרסן של ארדואן, והפגיעה הישירה מצד ממשלתו במירקם היחסים, על היבטיו השונים. תפישה זו, אבקש לטעון בהמשך, מתבססת על הערכת-חסר של נכסיה האסטרטגיים של ישראל במרחב המזה"תי והגלובלי בכלל, ומול תורכיה בפרט. בראיה הרווחת הזאת, מתקיים חשש מתמיד מתוצאותיה האפשריות של החמרת מצב היחסים, ובמיוחד מאפשרות ניתוקם המוחלט; על כן, מעצבי המדיניות ניקראים ע"י מנתחי המדיניות לספוג ככל הניתן, לא להגיב, ובעיקר ליחל שבידודה של ישראל לא יגבר כתוצאה מהרעה נוספת ביחסיה עם תורכיה. בשארית סקירה זו, אנסה להציע ניתוח וראיה חלופיים ולהצביע על המצב הריאלי, להערכתו, של האינטרסים ההדדיים הקיימים בין ירושלים לאנקרה.

²² וראו, למשל, לינדנשטראוס, גישור והידברות, 8-9, 57-59.

אכן, אין זה סוד שמערכות יחסים בין מדינות אינן תמיד סימטריות, ופעמים רבות אחד הצדדים מפיק יותר מן היחסים מאשר שותפו. עם זאת, יש צורך לבחון מערכות יחסים בין מדינות במכלול רחב יותר מאשר במישור הקה-ותן המוחשי (tangible) והנראה לעין בִּמְמַדִּים הבטחוניים-צבאיים, הכלכליים, והמדיניים-פוליטיים; עלינו להתייחס גם אל **המרכיב התדמייתי**, הן במישור **הראיה העצמית** של כל אחד מהצדדים, והן במישור **ראיית האחר** השותף למערכת. אלה הם המרכיבים הפחות מוחשיים, אך הלא-פחות משמעותיים, ופעמים רבות יש בהם כדי לאזן את התמונה, שללא שיקלולם נראית בלתי מאוזנת ומוטה לטובת אחד הצדדים. מערכות היחסים של ישראל עם ארה"ב ועם מרבית מדינות אירופה אינן "סימטריות" אם אין מביאים בחשבון את הממדים התדמייתיים, הפסיכולוגיים-תרבותיים וההיסטוריים. כך אף מערכת היחסים בין ישראל לתורכיה.

כדי לעמוד על משמעותם של מרכיבים בלתי מוחשיים (intangible) אלה, יש להתבונן בדימוי העצמי התורכי כמו גם בדימוי של ישראל בתורכיה. הדימוי העצמי התורכי מורכב וכולל בתוכו סתירה פנימית ברורה, וכאן יש דווקא הרבה מן המשותף בין הדימוי העצמי התורכי לזה הישראלי. שניהם עוצבו מתוך טראומה הנובעת מתחושה סובייקטיבית של איום קיומי (שיש בה בכל זאת גם גרעין מציאותי): האומה התורכית החדשה נולדה כאשר תורכיה היתה בחלקה כבושה בידי כוחות זרים ולאחר אובדן אימפריה רחבת-ידיים בת 600 שנים. המאבק לעצמאות נתפש כמאבק קיומי, ומי שהוביל אותו אל הניצחון היה "אבי האומה" מוסטפא פֶּמַאל אתא־תורֶכ. תהליך בניית האומה היה חד ובלתי מתפשר, וגרר הכפפה נוקשה של כל הזהויות האתניות, הלאומיות, התרבותיות והדתיות להומוגניות תורכית שעוצבה תוך כדי תהליך הבניה. על כן, הזהות הלאומית הזאת כוללת בתוכה בעת ובעונה אחת את תחושת הכבוד והגאווה הלאומיים, שעליהם חונכו דורות של אזרחי תורכיה משנות ה-20 של המאה הקודמת, לצד תחושה של איום קיומי מתמיד, של עלבון, של איום על הכבוד, ושל נחיתות מול המערב, אליו ביקש אתא־תורֶכ לשייך את אומתו הנולדת-מחדש. "משבר הכורסה הנמוכה" (Alçak koltuk krizi), כפי שכונה בתורכיה האירוע (ינואר 2010) בו השפיל סגן שה"ח דני איילון את השגריר התורכי אואז צ'ליקול (Oğuz Çelikkol) דווח בעתונות התורכית כאירוע מובהק של פגיעה בכבוד הלאומי (וראו גם בהמשך). לדוגמה, אחד העיתונים המובילים השתמש בדיווחו בביטוי כפול לציון המושג "כבוד" של תורכיה (onur=honor ו-saygınlık=respect) כדי להציג את הפגיעה הקשה.²³

ההתנגדות לסממנים דתיים במרחב הציבורי, הסירוב העקשן להתמודד עם "השאלה הארמנית" (Ermeni Sorunu), והדחיה הגורפת במשך עשרות שנים של שאיפות הכורדים לאוטונומיה תרבותית וזכויות פוליטיות, כל אלה מבטאים את החשש משבריריותו של הרעיון הלאומי של תורכיה ההומוגנית; הבוז למדינות האזור הערביות (ראו מאמרו של אידיז המצוטט לעיל) ולאיראן וההסתייגות מכל מערכת בריתות עימן, השאיפה הבלתי מוגשמת אך העיקשת להצטרף לאיחוד האירופי ולהמשיך להיות חברה בנאט"ו, וכן היחסים המיוחדים עם ישראל, כל אלה היוו חלק מדימויה העצמי המערבי, המפותח, הדמוקרטי והמתקדם של תורכיה הכמאליסטית, והם ממשיכים להיות כך גם ב"תורכיה החדשה" של ה-AKP.

דימויה של ישראל בקרב חוגי אליטות רחבים בתורכיה היה ועודנו, למרות אירועי השנה וחצי האחרונות, דימוי עוצמתי ומעורר הערכה. ההערכה לעוצמתה הצבאית, הכלכלית והטכנולוגית של ישראל חוצה קבוצות בחברה התורכית: בקרב האליטות היא מתקבלת כחלק מהישגיה של ישראל המתקדמת והמפותחת, והחיבור של תורכיה איתה נתפש כחלק מזהותה העצמית של תורכיה כמדינה מתקדמת, דמוקרטית ופרו-מערבית; בקרב השכבות העממיות, הדימוי הזה הינו הרתעתי בעיקרו, והוא מלווה בהסתייגות, בביקורת קשה, ואף בעוינות, אולם אין בו זלזול או התנשאות, אלא חשש ואף יראה. ישראל נראת כבעלת ברית קרובה של ארה"ב

²³ Hürriyet, 12.1.2010.

ומדינות מערב אירופה החשובות, ומערכת היחסים איתה נתפשת לא רק כשיוויונית, אלא אף כמניבה תועלות רבות לתורכיה ומחזקת את עוצמתה. לכל הדימויים הללו יש קשר מסויים לנתונים "קשים", אך אין הלימה מליאה בינם לבין "המציאות". שכן, מן הסתם, זהו טיבם של דימויים—הן של ה"אני" והן של ה"אחר"—מה שאינו מפחית כהוא זה מכוחם להשפיע על התנהגות השחקנים בפועל.

להלן שתי דוגמאות, מבין רבות שניתן היה להביא, מתוך השיח הציבורי בתורכיה בחודשים האחרונים:

1. בדיון סגור שהתקיים בראשית מאי באחד המוסדות האקדמיים בארץ, השתתפו אנשי תקשורת ואקדמיה תורכיים לצד עמיתיהם מישראל. אחת הטענות הבולטות שעלו מן הצד התורכי היתה כי ישראל טועה טעות קשה שעה שהיא "מפנה את הלחי השניה" ואינה מגיבה בחריפות על התקפות ארדואן עליה. במסגרת זו, הוטחה ביקורת חריפה על ההתנצלות של נשיא המדינה שמעון פרס בפני ארדואן לאחר התקרית בדאבוס. "מדוע היה עליו להתנצל?" שאלו בני שיחנו התורכים. "על מה? הרי רה"מ התורכי קרא לכם רוצחי תינוקות, ועל זה לא מתנצלים אלא תוקפים בחזרה". כאן ביקשו האורחים להצביע על הפגיעה בתדמיתה העוצמתית של ישראל בתורכיה בשל שיפוט לא נכון מצד ישראל את הזירה הפנים-תורכית.

2. "משבר הכורסה הנמוכה", שבו השפיל דני איילון את השגריר התורכי החדש שאך זה הגיע להחליף את נאמיק טאן (מי שנחשב לידיד חשוב של ישראל, וכיום משמש שגריר תורכיה בווישניגטון). כזכור, מעשהו של איילון זכה לגינוי מקיר אל קיר בארץ, ונשיא תורכיה גול דרש התנצלות ואף קיבל אותה בתוך מסגרת האולטימטום בן 24 השעות שהציב. הדיווח בעיתונות התורכית היה מורכב: מחד גיסא, הגינוי הממשלתי והעלבון הלאומי זכו לכיסוי נרחב; מאידך גיסא, ניכרה הבנה מסויימת לכך שישראל נאלצה להגיב בחריפות, וכי לאחר זמן רב בו נהגה באיפוק לא מובן, עשתה סוף-סוף את מה שמצופה ממנה—סטירת לחי (וסימון קו אדום) מול פרובוקציה מתמשכת. דומה היה כי ארדואן עצמו, ששהה אותה עת בביקור ממלכתי בלבנון, לא מצא את חדות לשונו הרגילה במסיבת העיתונאים שקיים בבירות, ולא הגיב לאירוע המעליב בחריפות ובסגנון המשתלח הצפויים ממנו.

העיתון הנפוץ *Hürriyet* אף הגדיל לעשות, ביחסו למשה"ח הישראלי תחכום שספק אם עמד מאחורי הצעד של איילון. כתבת החוץ של העיתון, Zeynep Güranlı, הביאה, לצד תמונת הפגישה והכורסה הנמוכה, תמונה מפגישה שנערכה ב-1999 (!) בחדר הסגלגל בבית הלבן בין הנשיא קלינטון לרה"מ התורכי באותה עת, בולֶנְט אַצְ'בֵּיט.²⁴ בתמונה נראה קלינטון נשען בחצי ישיבה על גב אחת הכורסות, שעה שאצ'בֵּיט נמוך הקומה עומד מולו ושתי כפות ידיו צמודות זו לזו עם הרכנת ראש. "אצ'בֵּיט נראה כמו פקיד (*memur*) הממתין לקבל הוראות מקלינטון", קבעה כותרת התמונה, במה שהיה בשעתו לשערוריה דיפלומטית בין הצדדים, אשר בעיקבותיה הכחיש קלינטון את הפרשנות וטען כי לא זו עמדת הממשל מול תורכיה. ברוח התפישה הקונספירטיבית המוכרת כל כך, טענה העיתונאית כי אין לישראלים מתחרה כאשר צריך לפגוע בנקודה כואבת ורגישה כדי להשפיל: לא היה לה ספק כי במשה"ח בירושלים הכירו את האירוע הרגיש ההוא, שלפו את החומר, והחליטו לשוב על ההשפלה באותו סגנון. הידיעה הציגה את ישראל כבעלת יכולות דיפלומטיות וזכרון היסטורי שספק רב אם יש לה, אך לאור הדימוי של ישראל בתורכיה, ניתן היה בטיבעיות רבה להעלות סברה בלתי סבירה שכזאת.

אשר על כן, טענתי היא כי השתיקה הישראלית שנועדה להנמיך את הלהבות לא זו בלבד שלא השיגה את מטרתה, אלא שהתנהלה תוך סתירה גמורה לדימויה העוצמתי של ישראל

²⁴ כותרת המאמר היתה: "ישראל פגעה בתורכיה במקום הרגיש ביותר" (*İsrail Türkiye'yi en hassas yerinden vurdu*). לכתבה המלאה: (*Hürriyet*, 12.1.2010 (Gündem)).

בקרב הציבור התורכי, ובכך אף פגעה בדימוי זה. אלא שכאן שוב—מתוך שלא לשמה בא לשמה: הפעולה התקיפה של ישראל על סיפון ה-Mavi Marmara השיגה תוצאה הרתעתית וחיוקה את הדימוי הנחוש של ישראל בתורכיה. בהמשך להגיון טיעוני זה, לא היה מקום לפגישת בן-אליעזר-דבוטאולו, ופירסומה הכפיל את ניוקה: שה"ח התורכי נאלץ להופיע בפרלמנט ולהצהיר כי היוזמה יצאה מישראל ולא מתורכיה (עניין הכבוד הלאומי) וכי היה ברור כי בן-אליעזר נשלח ע"י נתניהו, ובפניו הושמעו שוב כל תביעותיה התקיפות של תורכיה כתנאי לאי-ניתוק היחסים.

באשר לשאלת תפקידה בעבר (ואולי גם בעתיד) של **תורכיה כמתווכת** בין ישראל לשכנותיה, או אף בין הרש"פ לחמאס ובסכסוכים נוספים בזירת המזה"ת, הרי שראוי להעמיד לבחינה מחודשת את התבונה שבהסכמה הישראלית לאפשר זאת, הן בעבר והן בעתיד. בהערכה שצידדה בתיווך התורכי—במיוחד זה שהופקד בידי ממשלת ה-AKP של ארדואן ודבוטאולו—מקופלות שתי טענות: **האחת** היא כי לא נפל פגם בשיקוליו של אולמרט שעה שהסכים לתיווך זה; **והאחרת**, כי טעו נתניהו וליברמן שעה שפסלו את תורכיה מתיווך עתידי בטענה כי אינה יותר בבחינת "מתווך הוגן". להלן אבקש לטעון כי שתי הטענות הללו עומדות על כרעי תרנגולת. דעתי היא כי אולמרט שגה שגיאה אסטרטגית שעה שנענה לרצונה של אנקרה לתווך במו"מ עם סוריה. יש להניח כי כוונתו היתה שלא לפגוע בתורכיה כמי שנחשבה כבעלת ברית חשובה לישראל, אך בעיקר סביר להניח כי טרם הפנים את המהפך המשמעותי המתהווה ביחסי תורכיה-סוריה לאור מדיניות ה"אפס בעיות". ככל הנראה, סביר להניח כי אולמרט גם לא העריך נכון את המחויבות של ארדואן לחמאס, ולא עמד על כך שמזה זמן הוא רואה את הארגון כתנועה-אחות ל-AKP, הדוגלת בהשתתפות במשחק הדמוקרטי על בסיס מצע דתי-אסלאמי מתון. עם זאת, ניתן לתהות כיצד בכל זאת, ועל אף שהכיר היטב את עמדות הצדדים לגבי הסדר אפשרי עם סוריה, הסכים אולמרט לסכן נכס אסטרטגי כמו היחסים עם תורכיה במו"מ שתוצאתו הסופית היתה, בלשון המעטה, נתונה בספק. הרי לנוכח העמדות המסורתיות שבאו לידי ביטוי פומבי ואף במגעים חשאיים, הפער בין עמדות הצדדים היה כזה שלא ניתן היה להעריך ברמת סבירות גבוהה כי המו"מ יסתיים בהצלחה ובהסכם שלום עפ"י המתווה שהמטכ"ל הסורי והציבור הישראלי יכולים היו להסכים עליו. במצב כזה, אסור היה להכניס לעמדת מתווך גורם חשוב, אך רגיש ובעייתי מבחינת ישראל, כתורכיה, במיוחד תורכיה של ה-AKP בראשות ארדואן.

מאחר וההמשך ידוע, ולאור השבר ביחסי ישראל-תורכיה והתקפותיו של רה"מ התורכי על ישראל, קשה שלא להבין את דברי רה"מ ושה"ח לגבי אובדן האימון בתורכיה כמתווך הוגן. הואיל ומראש לא היה צריך להעמיד את התורכים במצב זה, על אף להיטותם לשחק תפקיד מפשר בסכסוכים באיזור, לפחות ראוי למנוע חזרה על הטעות הזאת בעתיד. יש להבהיר לארדואן ולדבוטאולו כי ישראל היא חלק חיוני בכל משוואת כוחות במזה"ת, וכי לערער היחסים עימה יש מחיר במטבע החשוב לממשלת תורכיה. הווה אומר, ללא מערכת יחסים טובה ואמינה עם ירושלים, לא תוכל תורכיה לתרום ליציבות האזור ולמו"מים עתידיים בין הצדדים היריבים. משוואה זו גם תתקן את התחושה בקרב משקיפים ומעצבי מדיניות ישראלים, כי ישנו חוסר איזון ביחסים הבילטרליים, וכי ישראל זקוקה לתורכיה יותר משזו זקוקה לישראל. נקודה זו יש להבהיר במונחים המובנים כל כך לארדואן ודבוטאולו, כלומר באותם מושגי מדיניות החוץ שהם-הם גיבשו ומבקשים לממש באיזור. הווה אומר, תמיכה בוטה באחד הצדדים (סוריה) והתקפות חריפות את הצד האחר (ישראל) אינן מתיישבות עם מדיניות ה"אפס בעיות עם השכנים". ראוי להשתמש במשבר הנוכחי כדי לייצר משוואה חדשה ביחסים ואף לבנות צבר מדורג ומבוקר של תגובות אפשריות לצעדים תורכיים (כולל התבטאויות בלתי מקובלות על ירושלים), מעין גירסה מעודנת ומתוחכמת של מדיניות "תג מחיר" ו"יתנו—יקבלו, לא יתנו—לא יקבלו" (כאן ראוי לומר כי ישראל מסייעת לתורכיה

באמצעים דיפלומטיים ואחרים בבירות שונות, לרוב ללא תמורה מיידי וברורה, אלא בבחינת "שלח לחמך" מול מדינות ידידות ובעלות ברית).

לבסוף, ברצוני להידרש להערכה, המושמעת מפעם לפעם, כי הידרדרות נוספת ביחסים עם תורכיה, או אף ניתוקם, תהווה פגיעה חמורה באינטרסים האסטרטגיים של ישראל ואף תגביר משמעותית את בידודה.²⁵ אודות סוגיה זו ניתן לומר כמה דברים עקרוניים, שראשיתם היא הטלת ספק בטענה כי יחסי ישראל עם תורכיה סייעו בעבר, או שהם מסייעים כיום, להקטנת בידודה של ישראל בעולם או באיזור. תורכיה, בניגוד לדימויה העצמי המתגבש מחדש בהשראת דבוטאולו, מעולם לא היוותה עבור ישראל "גשר" לעולם הערבי, או לאזורי השפעה תורכיים כגון מדינות מרכז אסיה. יחסי ישראל עם מצרים, ירדן, לבנון, מדינות צפ"א, או נסיכויות המפרץ לא היו בעבר תלויים בתיווך תורכי, ולא הושפעו לכאן או לכאן מעמדות או מעשים של ממשלת תורכיה. במרכז אסיה יש לישראל קשרים בילטרליים הדוקים ללא כל סיוע תורכי, ולעתים יחסינו עם כמה ממדינות אלה טובים מיחסיה של אנקרה. במדינות המערב, ההתדרדרות ביחסי ישראל-תורכיה מעוררת דאגה, מכיוון שתורכיה—לא ישראל—נחשדת כמי שמבודדת עצמה מהמערב. השאלות שנשאלות בירושלים לגבי מגמותיה של אנקרה הן אותן השאלות הנשאלות בושינגטון, לונדון, פריס, ברלין ובריסל. למצב היחסים עם תורכיה אין, כמובן, כל השלכה על מעמדה של ישראל בהודו, סין, קוריאה ויפן.

העדרות של עשרות שנים מהזירה המזה"תית—מתוך חוסר עניין וחשש מהסתבכויות—הביא לכך שמזה שנים רבות אין לתורכיה תשתית איסופית והערכתית, או מסורת של מעורבות מקצועית ודיפלומטית במערכת האזורית, מסד שיכול היה לאפשר לה למלא תפקיד פעיל ומשמעותי באיזור. אמת, מצב זה נמצא בתהליך השתנות במגמה להקנות לאנקרה מנופי פעולה בעלי השפעה במזה"ת, אך ימים יגידו אם פריסה תורכית חדשה זו תמצה את עצמה בשנים הקרובות ותפנה את מקומה להתרחקות מחודשת מענייני המזה"ת, או שמדובר בכניסה לטווח ארוך יותר ומתוך מחויבות רבה יותר.

המלצות

אכן, אין ספק שיחסים טובים עם תורכיה הם אינטרס ישראלי ברור, אך רב המרחק בין שאיפה זו לבין הראיה הנפוצה בקרב חוגי הערכה ומדיניות בישראל והרואה ביחסים אלה צורך חיוני שאסור לסכנו. מצב היחסים בשנתיים האחרונות הוא כזה, אשר אינו עומד עוד במבחן המינימלי למה שפעם הוגדר (לדעתי תוך הערכת-יתר) כ"ברית אסטרטגית". ניוון המרכיב הבטחוני (הן בהיבט התעשייתי והן בהיבט הצבאי והמודיעיני), העדר שת"פ מדיני, הסלמת הרטוריקה האנטי-ישראלית מצד ממשלת ארדואן, צמצום המגע בין החברות האזרחיות משני הצדדים, והאיום על היקף הסחר בין שתי המדינות, כל אלה אינם מגבירים את בידודה של ישראל, אלא מבטאים את מצב היחסים בין שתי המדינות, שאינו משופר, כידוע לכולי עלמא.

לסיכום, אני מבקש לטעון טענה נוספת, לגבי ניתוק אפשרי של היחסים. על ישראל לעשות מאמץ סביר כדי למנוע נתק כזה, אולם אל לה לעשות כל מאמץ, ואין להעמיד בסכנה את הנכסים החשובים שעדיין יש לה בזירה הציבורית בתורכיה. מוטב שהממשלה לא תקבל את התכתיבים התורכיים כתנאי להחזרת השגריר או להימנעות מגירוש שגרירנו מאנקרה. גם הורדת דרג היחסים, או אף ניתוקם המוחלט, אינם עניין שלא ניתן יהיה לתקנו עם השתנות התנאים, וכבר היו דברים מעולם גם ביחסי ישראל-תורכיה. בכל מקרה, חשוב לקיים את הדיאלוג הפתוח בין הקבוצות בחברה המעוניינות בקשר הדוק עם הצד האחר, ויש גם כיום בתורכיה קבוצות חשובות ומשפיעות בעולם העסקים, בדיפלומטיה, בתקשורת, באקדמיה ובתרבות, שיש להן עניין רב בהגנה על המשך הקשרים עם ישראל ובהעמקתם.

²⁵ וראו, למשל, לינדנשטראוס, גישור והידברות, שם.

כל פגיעה בדימוי העוצמתי של ישראל בתורכיה תניב בסופו של דבר תוצאה שלילית ותציג את ישראל כחסרת נכסים אסטרטגיים שתורכיה מעוניינת בהם, מצב שאינו תואם את המציאות. בעת ביקורו של שהב"ט אהוד ברק באנקרה לפני מספר חודשים, אמר מארחו, שר ההגנה התורכי נְגִ'דִי גֻּוֹנֻל (Vecdi Gönül), כי היחסים החשובים בין שתי המדינות ימשיכו להתקיים כל עוד הם ישרתו את האינטרסים של שני הצדדים. כדאי לזכור זאת, גם כלקח לגבי טענת הא-סימטריה כביכול שביחסים הללו, שכן בשדה הכוח, עדיין קובעים כללי ההדדיות, ויחסים שאינם ניתפשים ע"י שני הצדדים כמשרתים את שניהם לא יאריכו ימים, אף אם רישמית לא יוכרוז על ניתוקם.

גם במצב יחסים מתוח ומדורדר, כזה השורר כיום בין אנקרה לירושלים, יש לישראל אפשרויות לפעולה מושכלת ויעילה בזירה התורכית. ניתן בהחלט להעריך כי תחת ממשלת ארדואן-דבוטאולו קיים סיכוי קלוש לשיפור היחסים, אך יש בכל זאת לפעול כדי למקסם את מה שישראל מעוניינת לקבל מתורכיה גם במצב הנוכחי. בוודאי שאסור לשחוק נכסים מוחשיים ובלתי מוחשיים שעדיין יש לישראל בתורכיה; זאת, כדי שיעמדו לה לעת חילופי שלטון באנקרה, דבר שבוא יבוא, גם אם כרגע סבירותו למאי 2011 אינה מאד גבוהה. נכסים אלה (מסחריים, תרבותיים, אקדמיים, דיפלומטיים) יש לשמר על בסיס של היענות קונסטרוקטיבית ליוזמות תורכיות ולא על בסיס של חיזורים חסרי תוחלת שלא יניבו את ההדדיות הנדרשת במצב הנוכחי.